

АКАЗІЯНАЛЬНЫЯ ПРЭФІКСАЛЬНА-СУФІКСАЛЬНА-
ПОСТФІКСАЛЬНЫЯ ДЗЕЯСЛОВЫ Ў БЕЛАРУСКІХ МАСТАЦКІХ
ТЭКСТАХ 20 – 30-Х ГГ. XX СТ.

Прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальныя дзеясловы ў літаратурнай мове ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў (1, 344). У мастацкіх тэкстах 20 –30-х гадоў намі зафіксавана толькі некалькі падобных аказіянальных дэрыватаў, якія ўзніклі па наступных тыпах:

1) **прэфікс а- (аб-) + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘стаць тым ці набыць прыметы таго, што названа (хто названы) ўтваральнай асновай’: **абнядоліцца** ‘набыць прыметы нядолі’: *Ты і вёскаю, ты і горадам абнядолілась поле роднае* (Я.Купала); **абрадзініцца** ‘набыць прыметы радзін’: *Абрадзініцца ён [голаў] новых дзён папараць-кветкай...* (У.Жылка); **абынтэлігенціцца** ‘стаць інтэлігентам, набыць прыметы інтэлігента’: *... няўжо я настолькі абынтэлігенціўся...* (М.Зарэцкі); **ажалобіцца** ‘набыць прыметы жалобы’: *Смуткам, распаччу вачэй прарубы вуліц ажалобіліся* (З.Бядуля). Дэрываты створаны ў адпаведнасці з малапрадуктыўным тыпам літаратурнай мове (1, 344). Адно слова – **абынтэлігенціцца** – падзеяцца ў некаторых слоўніках як размоўнае (2, 33). Рускі адпаведнік гэтага дэрывата (**обинтеллигентиться**), як заўважыў М.А.Багданаў, ці не ўпершыню ўжыў А.П.Чэхаў у лісце да К.С.Аляксеева (Станіслаўскага) ў 1902 годзе (3);

2) **прэфікс за- + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘выканаць дзеянне, якое нейкім чынам суадносіцца з тым, што названа ўтваральнай асновай’: **забарыкадзіцца** ‘узвесці барыкады; схваццца, як за барыкадамі’: *Забарыкадзіўся Парыж між стромкакаменных абшараў* (З.Бядуля). Тып аказіянальны;

3) **прэфікс за- + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘выканаць дзеянне падобна таму, хто названы ўтваральнай асновай’: **запеўніцца** ‘выканаць дзеянне падобна пеўню; прачнуцца, як певень (рана)’: *Кінулі зерне, і вось, – з хрыпам гнілых ліхалеццяў у блізкіх і далніх палёх чорны запеўніўся вецер* (М.Багун). Тып аказіянальны. Лексічнае значэнне дэрывата **запеўніцца** невыразнае. Магло стацца, што аўтар ужыў гэту лексему са значэннем ‘узняцца рана (як певень)’. Магчыма, **запеўніцца** – “распусціць хвост” (як певень). Можна таксама выказаць меркаванне, што М.Багун стварыў беларускі варыянт рускага слова **петушиться** (**запетушиться**), якое ўжываў У.Маякоўскі (... *петушится страх*) (4, 73) і якое зафіксавана, напрыклад, у адным з руска-беларускіх слоўнікаў: **петушиться** несов. разгов. (храбриться)

храбрыцца; хадзіць пеўнем; (горячиться) гарачыцца (5, 419). Дарэчы, “Беларуская граматыка” падае дзеяслоў **петушыцца** сярод лексем беларускай літаратурнай мовы (1, 340);

4) **прэфікс за- + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘набыць прыметы таго, што названа ўтваральнай асновай’: **завечарыцца** ‘набыць прыметы вечару’: *Завечарылася бярозавая просінь...* (Т.Кляшторны); ... *О вечар, вечар, што завечарыўся?..* (Т.Кляшторны). Тып аказіянальны;

5) **прэфікс раз- (рас-) + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘страціць тое, што названа ўтваральнай асновай’: **разгарціцца** ‘страціць гарт’: *І пад сонцам жа не пасохлі, не разгарціліся на вадзе* (М.Лужанін). Тып аказіянальны.

6) **прэфікс раз- (рас-) + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘выканаць дзеянне, якое пэўным чынам звязана з тым, што названа ўтваральнай асновай’: **распаветрыцца** ‘выканаць дзеянне, якое пэўным чынам звязана з паветрам; разляцецца’: *І узвее яна [дзвіна матылькоў-мітульгі], і паселіцца, распаветрыцца на берагі* (У.Дубоўка). Тып аказіянальны;

7) **прэфікс раз- (рас-) + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -цца** = дзеяслоў са значэннем ‘выканаць дзеянне, вынік якога нечым нагадвае тое, што названа ўтваральнай асновай’: **распарасоніцца** ‘выканаць дзеянне, вынік якога нечым нагадвае парасон’: *Раскалыхайся, сіняе мора, распарасонься, вясла-вадзіца!* (У.Дубоўка). Тып аказіянальны.

Такім чынам, 10 прааналізаваных прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальных дэрыватў утвораны па сямі словаўтваральных тыпах (4 дзеясловы – па моўных, 6 – па аказіянальных). Толькі адна лексема адзначана шматразова. Прынята узусам слова **абынтэлігенціцца**. Прымаючы пад увагу, што гэта лексема ўжывалася ў рускай мове ў самым пачатку XX стагоддзя, наўрад ці можна яе аўтарства прыпісваць М.Зарэцкаму, хоць нельга таксама і адмаўляць таго, што пісьменнік мог утварыць лексему самастойна.

Калі тэарэтычна дапусціць існаванне лексем **барыкадзіцца, забарыкадзіць, пеўніцца і разгарціць** (што верагодна, хоць намі яны не адзначаны ні ў слоўніках беларускай літаратурнай мовы, ні ў мастацкіх тэкстах), то дзеясловы **забарыкадзіцца, запеўніцца і разгарціцца**, разгледжаныя вышэй як прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальныя дэрываты, што створаны па аказіянальных тыпах, маглі б кваліфікавацца таксама як прэфіксальныя або постфіксальныя лексемы, утвораныя ў адпаведнасці з прадуктыўнымі тыпамі літаратурнай мовы: **прэфікс за- + дзеяслоў** = дзеяслоў са значэннем ‘пакрыць (-цца), закрыць (-цца) чым-н. з дапамогай дзеяння, названага ўтваральным словам’ (1, 332): **забарыкадзіцца** ‘пакрыцца, закрыцца чым-небудзь пры дапамозе дзеяння,

названага дзеясловам барыкадзіцца’ (прэфіксальны спосаб); **прэфіксальны дзеяслоў + постфікс -ся (-ца, -цца) = постфіксальны дзеяслоў: забарыкадзіцца** (ад забарыкадзіць) (постфіксальны спосаб); **прэфікс за- + дзеяслоў = дзеяслоў са значэннем ‘пачаць дзеянне (1, 331–332): запеўніцца** ‘пачаць пеўніцца’ (прэфіксальны спосаб); **дзеяслоў + постфікс -ся (-ца, -цца) = постфіксальны дзеяслоў: разгарціцца** (ад разгарціць). Зыходныя дзеясловы пры такім падыходзе адпавядалі б наступным словаўтваральным тыпам: **аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -ся (-ца, -цца) = дзеяслоў са значэннем ‘ствараць тое, што названа ўтваральным словам’ (1, 340): барыкадзіцца** ‘ствараць барыкады’ (суфіксальна-постфіксальны спосаб); **прэфікс за- + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) = дзеяслоў са значэннем ‘надзяліць (запоўніць, накрыць) тым, што названа ўтваральным словам’ (1, 337): забарыкадзіць** ‘запоўніць барыкадамі’ (прэфіксальна-суфіксальны спосаб); **аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) + постфікс -ся (-ца, -цца) = дзеяслоў са значэннем ‘паводзіць сябе падобна таму, хто названы (што названа) утваральным словам’ (1, 340): пеўніцца** ‘паводзіць сябе падобна пеўню’ (суфіксальна-постфіксальны спосаб); **прэфікс раз- (рас-) + аснова назоўніка + суфікс -і- (-ы-) = дзеяслоў са значэннем ‘вызваліць ад таго, што названа ўтваральным словам’ (1, 339): разгарціць** ‘вызваліць ад гарту (страціць, гарт)’ (прэфіксальна-суфіксальны спосаб). Першапачатковы разгляд лексем **забарыкадзіцца, запеўніцца і разгарціцца** як утвораных прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальным спосабам тлумачыцца тым, што дзеясловы, якія маглі стаць (сталі) утваральнымі для іх, не зафіксаваны намі ні ў слоўніках літаратурнай мовы, ні ў беларускіх мастацкіх тэкстах 20 – 30-х гадоў XX стагоддзя.

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. I. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Напіск / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 431 с.

2. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / Пад рэд. М.В.Бірылы; АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. – Мінск: БелСЭ, 1987. – 903 с.

3. Богданов Н.А. Словообразовательная структура речевых новообразований (на материале писем русских писателей второй половины XIX в.): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Алма-Ата, 1979. – 215 с.

4. Леф. 1923. №1.

5. Русско-белорусский словарь / Под ред. Я.Коласа, К.Крапивы, П.Глебкі. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1953. – 787 с.